

Stefan Artymowski

Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku

ORCID: 0000-0002-1676-3219

Od Victorii do Kotwicy. Historia znaku Polski Walczącej

Słowa kluczowe

Polskie Państwo Podziemne, konspiracja, Kotwica, Polska Walcząca

Streszczenie

W okupowanej Polsce to m.in. na harcerzach i harcerkach spoczęła odpowiedzialność za propagandę uliczną, której celem było podnoszenie morale społeczeństwa polskiego. Wykonywali oni napisy na murach m.in. „V” od słowa „Victoria”, jednakże tym samym znakiem posługiwał się także okupant niemiecki. W poszukiwaniu konspiracyjnego znaku Polski Walczącej Biuro Informacji i Propagandy Okręgu Warszawskiego AK ogłosiło w styczniu 1942 roku konkurs, mający wyłonić znak prosty i szybki w wykonaniu. Wybrana została Kotwica, która stała się symbolem walki z okupantem.

Powszechnie uznanym symbolem Państwa Polskiego i żołnierzy Wojska Polskiego jest orzeł, który na przestrzeni lat przybierał różne formy¹. Wraz z odzyskaniem niepodległości w 1918 roku na czapkach polskich żołnierzy widniały orły Legionów Polskich, Strzelca, Błękitnej Armii, dowórczyków i wiele innych. W kolejnych latach ujednolicono wzór orła jako symbolu Wojska Polskiego. Wraz z nastaniem II wojny światowej

¹ Zob. więcej P. Bezak, *Orzeł Biały. Znak żołnierza polskiego*, [w:] *Z Orłem Białym przez wieki. Symbol władców, państwa i narodu*, pod red. T. Skoczka, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2015, s. 35 i n.

wej i okupacją kraju zniknęły możliwości jawnego prezentowania przynależności do polskich formacji zbrojnych. W konspiracji powtórzyła się sytuacja z początków kształtowania odrodzonego Państwa Polskiego, tj. powróciła różnorodność orłów i emblematów wojskowych. Orzełka nosić można było jawnie w oddziałach partyzanckich czy podczas zrywów wojskowych, „Orzeł podkreślał dowód przynależności do organizacji, bycia żołnierzem, ale i określał ciągłość Państwa, chociaż Podziemnego, i jego armii, a w okresie otwartej walki (...) był ich już jawnym symbolem”².

Od pierwszych dni II wojny światowej władze poszczególnych państw i organizacji szukały znaku, mającego wyrażać ich dążenie do zwycięstwa i przegranej wroga. Jednym z takich znaków było „V” od słowa „Victoria”. Znak ten jednak był wykorzystywany zarówno przez przeciwników nazistowskich Niemiec, jak i przez aparat propagandy III Rzeszy³.

W okupowanej Polsce to m.in. na harcerzach i harcerkach z Organizacji Małego Sabotażu „Wawer”⁴, harcerskiej grupy „Gdańsk” i wielu innych spoczęła odpowiedzialność za propagandę uliczną, której celem było podnoszenie morale społeczeństwa polskiego⁵. Wykonywali oni napisy na murach „V”, „Victoria”, „October”, „Polska Walcząca”, „Polska Zwycięży”, „Pawiak pomścimy”, „Oświęcim”, „Wawer”, „Palmiry”, „Kaput”, „Hitler Kaput”, „Deutschland kaput”, „Kraj z Sikorskim” czy „Jedność mocą”⁶. Z czasem to właśnie malowanie znaku Kotwicy stało się symbolem walki z okupantem⁷. Jak pisał Władysław Bartoszewski, „Wawer” postawił sobie za pilne i ważne zadanie akcją popularyzacji Kotwic, toteż rozwijała się ona bardzo sprawnie, pomysł stał się rzeczy-

² L.J. Welkler, *Symbolika znaków Polski Walczącej. 1939–1989*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 11.

³ T. Szarota, *Krzyż Lotaryński – symbol Wolnych Francuzów i Francji Walczącej*, „Kwartalnik Historyczny” 2003, nr 3, s. 63.

⁴ Zob. więcej: W. Bartoszewski, *Organizacja małego sabotażu Wawer w Warszawie (1940–1944)*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z Okresu II Wojny Światowej” 1966, t. 10, s. 77–113.

⁵ G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, PAX, Warszawa 1987, s. 181; G. Nowik, *Straż nad Wisłą*, t. 3, *Blok „Bazylika” Okręg Szarych Szeregów Warszawa-Praga 1944*, Oficyna Wydawnicza „Rytm”, Warszawa 2001, s. 1453 i n.; J.M. Ciechanowski, *Powstanie Warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego*, Bellona, Pułtusk–Warszawa 2009, s. 72.

⁶ G. Mazur, op. cit., s. 180; W. Bartoszewski, op. cit., s. 90.

⁷ W. Bartoszewski, op. cit., s. 93.

wiecie „własnością społeczną”⁸. Podziemie działało także przeciw takiej samej propagandzie niemieckiej. 28 czerwca 1941 roku Czesław Zadrozny ps. „Głowacki” (członek „Wawra”) spalił na placu Saskim w Warszawie wielką, kilkumetrową drewnianą makietę litery „V”, umieszczoną tam przez władze okupacyjne⁹.

W poszukiwaniu konspiracyjnego znaku Polski Walczącej Biuro Informacji i Propagandy Okręgu Warszawskiego AK – a konkretnie Komisja Propagandy Okręgu Warszawskiego AK (KOPR) – ogłosiło w styczniu 1942 roku konkurs. Być może już rok wcześniej ogłoszono podobny konkurs, lecz nie wyłonił on zwycięskiej koncepcji¹⁰. Znak, w odróżnieniu od dotychczas stosowanych napisów, musiał być prostszy i szybszy w wykonaniu niż te, dotychczas używane. W skład jury konkursu weszli: Czesław Michalski (przewodniczący), Aleksander Kamiński, Maria Straszewska i Anna Smoleńska (sekretarz)¹¹. W przeciągu dwóch miesięcy wpłynęło 27 projektów, z których dwa uznano za spełniające kryteria: Kotwicę i skrzyżowane miecze grunwaldzkie. Jak pisze Andrzej Gładkowski:

(...) ostateczne rozstrzygnięcie [konkursu – SA] nie było łatwe, biorąc pod uwagę porównywalną wymowę patriotyczną obu konkurencyjnych znaków, jak również łatwość ich wykonania. Koncepcja dwóch skrzyżowanych mieczy wydawała się nawet łatwiejsza w realizacji. (...) Wybór jury padł jednak ostatecznie na kotwicę, jako najbardziej czytelny i patriotyczny symbol nadziei na wskrzeszenie Polski. (...) Był to też znak stosunkowo łatwy do narysowania i naśladowania przez innych¹².

Oczywiści konkurs ten z powodów konspiracyjnych był bardzo ograniczony. Jak pisał Władysław Bartoszewski:

Okoliczności powstania tego znaku są obecnie niemal bez reszty wyjaśnione. Al.[eksander] Kamiński, Komendant Główny organizacji i jego ówczesny zastępca Cz.[esław] Michalski, a także kierowniczka grupy kobiet „Wawra” M. Sokołowska i S.[tefan] Rodkiewicz z Okręgu Północ

⁸ Ibidem, s. 95.

⁹ G. Mazur, op. cit., s. 182; W. Bartoszewski, op. cit., s. 100.

¹⁰ L.J. Welkler, *Symbolika znaków...*, op. cit., s. 55; W. Łysiak, *Znak Polska Walcząca*, „Stolica” 1981, 18 października.

¹¹ A. Gładkowski, *Symbol Polski Walczącej*, IPN, Warszawa 2016, s. 31.

¹² Ibidem, s. 32.

stwierdzają, że emblemat kotwicy powstał w wyniku wewnętrznego konkursu ogłoszonego przez KO PR (czyli tzw. Komisję Propagandy BiP Okręgu Warszawskiego). Zgłoszone projekty rozpatrzyła następnie Komenda Główna „Wawra”. M.[aria] Straszewska przypomina sobie, że znak kotwicy zaprojektowano w którymś z żeńskich zastępów harcerskich z inicjatywy Anny Smoleńskiej, która też przesłała go na konkurs¹³.

Anna Smoleńska ps. „Hania”, której wraz z koleżankami z drużyny przypisuje się autorstwo Kotwicy, była instruktorką harcerską i studentką historii sztuki na tajnych zajęciach na Uniwersytecie Warszawskim. Aresztowana wraz z rodziną 3 listopada 1942 roku, zginęła, mając zaledwie 23 lata, w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau 19 marca 1943 roku¹⁴.

Ustalenie autorstwa znaku nie jest zupełnie jednoznacznie możliwe ze względu na konspiracyjny charakter konkursu. Większość badaczy wskazuje na Smoleńską. Autorstwo znaku przypisuje się także Stanisławowi Ostoi-Chrostowskiemu¹⁵ czy Janowi M. Sokołowskiemu, jak podał Waldemar Łysiak, powołując się na Helenę Górnicką¹⁶. Za autorstwem Sokołowskiego opowiedział się także Tomasz Szarota w swoim esej w „Polityce”¹⁷. Możliwe też, jak pisała Janina Jaworska, „że znak ten powstał wysiłkiem kilku grafików (...) znak Polski Walczącej odegrał rolę historyczną i stał się pamiątką dni walki”¹⁸.

Trudno z całą stanowczością określić datę narodzin Kotwicy. W „Biuletynie Informacyjnym” – piśmie Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego nr 15 z 16 kwietnia 1942 roku – czytamy:

Już od miesiąca na murach Warszawy rysowany jest znak kotwicy. Rysunek kotwicy jest robiony tak, że jego górna część tworzy literę „P”, zaś część dolna – literę „W”. Pewna ilość napisów objaśnia, że znak kotwicy jest znakiem Polski Walczącej. Zapoczątkowany być może przez jakiś zespół – znak ten stał się już własnością powszechną. Co dzień ścierany

¹³ W. Bartoszewski, op. cit., s. 93–94.

¹⁴ A. Gładkowski, op. cit., s. 38.

¹⁵ J. Jaworska, *Polska sztuka walcząca 1939–1945*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1985, s. 45.

¹⁶ W. Łysiak, op. cit.

¹⁷ T. Szarota, *Niewidzialna ręka podziemia: Kotwica zamiast brzydkich wyrazów*, „Polityka” 2002, nr 12.

¹⁸ J. Jaworska, op. cit., s. 45–47.

z murów pojawia się na tych murach na nowo, rysowany przez nieznaną tysiące rąk. Są ulice gdzie znaków jest mniej, ale są i takie – gdzie widzi się je na każdym domu, na każdej latanii, na chodnikach... Nie umiemy wytłumaczyć popularności tego znaku. Być może działa tu chęć pokazania wrogowi, że mimo wszystko – nie złamał naszego ducha, że jesteśmy, że czekamy tylko na dogodną chwilę. Może na wyobraźnię „rysowników” działa symbolika kotwicy – znaku nadziei oraz niezawodności? A może tylko przekorna chęć zagłuszenia wrogiej swastyki – własnym, polskim znakiem?

Tak czy inaczej – znak kotwicy opanował stolicę i jest prawdopodobne, że rozpowszechni się po całym kraju. Niech idzie w świat! Niech niepokoi wroga, niech świadczy – że Polska Walcząca żyje i czuwa¹⁹.

Rok później, w „Biuletynie” nr 8 z 25 lutego 1943 roku czytamy „znak ten [Kotwicy – SA] jest już od dawna znany w wielu miastach i miasteczkach Polski. Zamazywany i na nowo rysowany widnieje na tysiącach murów i parkanów. Jest to znak podziemnego Wojska Polskiego”²⁰.

„Kotwica”, stanowiąca połączenie dwóch liter „P” i „W”, nawiązywać mogła do kilku istniejących wówczas znaków. Najbardziej zbliżona była wyglądem do znaku Wydawnictwa Poznańskiego, należącego do Rudolfa Wegnera. Władze konspiracyjne uzyskały więc zgodę Ireny Rybotyckiej, córki zmarłego Wegnera, na wykorzystanie tego znaku. Litery PW połączone w sposób charakterystyczny dla „Kotwicy” znajdują się także na odznace Przysposobienia Wojskowego. Znak ten odnaleźć możemy również na medalu Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych w Poznaniu²¹.

Należy zaznaczyć także konotacje historyczne „Kotwicy”, związane z wydarzeniami sprzed ponad pół wieku. Symbol kotwicy odnaleźć możemy na wielu przedstawieniach z czasów Powstania Styczniowego, gdzie był jednym z najczęściej występujących motywów biżuterii patriotycznej²². Kotwica była wówczas symbolem obudzonej nadziei²³.

¹⁹ „Biuletyn Informacyjny” 1942, nr 15; „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2002, nr 2, s. 903.

²⁰ „Biuletyn Informacyjny” 1943, nr 8; „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2002, nr 2, s. 1270.

²¹ L.J. Welkler, *Symbolika znaków...*, op. cit. s. 53.

²² P. Bezak, *Kilka słów o biżuterii patriotycznej*, [w:] *Polska biżuteria patriotyczna. Katalog wystawy*, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2011, s. 15.

²³ B. Klich, *Symbolika religijna w ikonografii lat 1860–1864 w zaborze rosyjskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2000, z. 127, s. 79.

Znajomość ikonografii Powstania Styczniowego mogła nie być wówczas rzadkością, wobec powszechnego szacunku, opieki i kultywowaniem tradycji tego zrywu w czasie dwudziestolecia międzywojennego.

Za pierwsze odnotowane użycia Kotwicy przyjmuje się znak namalowany na balustradzie uszkodzonej w 1939 roku cukierni Lardellego przy ul. Polnej, 20 marca 1942 roku. Miejsce to było znane i uczęszczało tu wiele osób, w tym także Niemcy. Można więc sądzić, że wybór tej lokalizacji nie był przypadkowy. Wykonanie tej Kotwicy przypisuje się Aleksemu Dawidowskiemu ps. „Alek”. Fragmenty słupków tej kawiarni przetrwały wojnę i znajdują się obecnie w Liceum Ogólnokształcącym im. Stefana Batorego w Warszawie, którego Dawidowski był uczniem przed wojną.

Współczesny widok pomnika Lotnika w Warszawie z widocznym odwzorowaniem namalowanego w czasie okupacji znaku Polski Walczącej. Fot. S. Artymowski

Inna niezmiernie znana Kotwica, to ta namalowana na cokole pomnika Lotnika w Warszawie. Dokonał tego Jan Bytnar ps. „Rudy”. Wyczyn ten był o tyle szczególny, że pomnik znajdował się na granicy dzielnicy policyjnej, a do placu Unii Lubelskiej, gdzie był umieszczony, przylegała al. Szucha, na której znajdowała się siedziba Gestapo.

Współczesny widok na cokół pomnika Lotnika w Warszawie z widocznym odwzorowaniem namalowanego w czasie okupacji znaku Polski Walczącej. Fot. S. Artymowski

Malowanie Kotwic było stałym zadaniem stawianym Szarym Szeregom i ich organizacji „Wawer”. Komendant Obwodu Mokotów Górny Organizacji Małego Sabotażu „Wawer” Tadeusz Zawadzki ps. „Zośka” otrzymał od Komendanta Głównego tej organizacji Aleksandra Kamińskiego za wykonanie największej liczby Kotwic w swym rejonie honorowy pseudonim „Kotwicki”. Informację o tym odnaleźć możemy m.in. na pamiątkowej tablicy umieszczonej na kamienicy pod adresem Koszykowa 75.

Odznaka Batalionu Zośka na pomniku na Powązkach powojkowych w Warszawie, przedstawia ceglany mur (w wariancie kolorowym – czerwony) z czarną Kotwicą.
Fot. S. Artymowski

Identyfikacja znaku Kotwicy z Polskim Państwem Podziemnym, a przede wszystkim z oporem podczas okupacji i konspiracyjnymi siłami zbrojnymi, znalazła odzwierciedlenie w licznym wykorzystaniu tego znaku na odznaczeniach i elementach ubioru. Znak Polski Walczącej odnaleźć możemy na blaszanym orzełku z Żoliborza Stefana Tomaszewskiego ps. „Lemiesz” czy na hełmie z tego okresu. W obu przypadkach znaki umieszczono na tarczach amazoнок wojzkowych orzełków²⁴. Na

²⁴ L.J. Welker, *Orzełki Powstania Warszawskiego i z nimi związane*, „Biuletyn Informacyjny AK” 2023, nr 8, s. 32–33.

Lubelszczyźnie znaleźć możemy odznakę oddziałów AK biorących udział w Akcji „Burza” z naszytą Kotwicą²⁵. Symbol ten znajdziemy także na odznakach poszczególnych jednostek Armii Krajowej. I tak Kotwicę umieszczono m.in. na odznace batalionów „Las”, „Baszta”, „Parasol”, „Wigry”, „Zośka”, 35. pp. AK, 227. plutonu AK, 27. Wołyńskiej Dywizji AK, Okręgu Pomorze, Inspektoratu „Maria”, odznace BIP KG „Rafała”, „Dysku”, 1. Zgrupowania Wileńskiego AK Okręgu Polesie AK, na niezrealizowanych projektach 1. i 5. p.sp. AK i wielu innych²⁶. Z kolei 4014. polska kompania wartownicza przy armii USA nosiła odznakę z wizerunkiem syrenki, na tarczy której znajdował się znak Kotwicy²⁷. 1 sierpnia 1966 roku, w 22. rocznicę wybuchu Powstania Warszawskiego, emigracyjne władze polskie w Wielkiej Brytanii ustanowiły Krzyż Armii Krajowej²⁸. Na jego awersie na tarczy herbowej umieszczona została Kotwica otoczona wieńcem laurowym. 3 lipca 1981 roku władze Polskiej Rzecz-

Znak Polski Walczącej na pomniku na Powązkach powojaskowych w Warszawie. Fot. S. Artymowski

²⁵ S. Komornicki, Z. Bielecki, W. Bigoszevska, A. Jońca, *Wojsko Polskie 1939–1945. Broń i barwa*, Interpress, Warszawa 1984, s. 279.

²⁶ L.J. Welkler, *Symbolika znaków...*, op. cit., s. 88, 94–95, 105–109.

²⁷ Ibidem, s. 73.

²⁸ „Dziennik Polski” 1966, 2 września.

pospolitej Ludowej, na fali odwilży politycznej, ustanowiły Warszawski Krzyż Powstańczy jako „wyraz pamięci i hołdu dla uczestników Powstania Warszawskiego”²⁹. Na awersie krzyża, w miejscu złączenia ramion umieszczono biało-czerwoną opaskę, na której znajduje się Kotwica.

Choć nie ma jednoznacznej zgody, co do pochodzenia znaku Polski Walczącej, stawiane przed nim zadania spełnione zostały w zupełności. Kotwica stała się jasnym przesłaniem oporu i nadziei, tak jak podczas Powstania Styczniowego. Jej masowe użycie, przede wszystkim na ulicach Warszawy, jednoznacznie utożsamiało ten znak z walką przeciw niemieckiemu najeźdźcy. Wykonywanie go przez wybitne osobowości opozycji, zapisane na kartach historii Polski, jak Aleksy Dawidowski, Jan Bytnar czy Tadeusz Zawadzki, dodatkowo wzmacnia jego znaczenie. Znak ten stał się symbolem całego podziemia związanego z Armią Krajową. Widniał nie tylko na murach domów w okupowanym kraju, ale także na odznakach poszczególnych jednostek i odznaczeniach polskich władz emigracyjnych i krajowych.

Stefan Artymowski

Bibliografia

Źródła drukowane

„Biuletyn Informacyjny” 1942, nr 15; 1943, nr 8.

„Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2002, nr 2.

Prasa

„Dziennik Polski” 1966, 2 września.

Opracowania

Bartoszewski Władysław, *Organizacja małego sabotażu Wawer w Warszawie (1940–1944)*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z Okresu II Wojny Światowej” 1966, t. 10.

Bezak Paweł, *Kilka słów o biżuterii patriotycznej*, [w:] *Polska biżuteria patriotyczna. Katalog wystawy*, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2011.

²⁹ W. Bigoszevska, *Polskie ordery i odznaczenia*, rys. A. Jońca, Interpress, Warszawa 1989, s. 125.

- Bezak Paweł, *Orzeł Biały. Znak żołnierza polskiego*, [w:] *Z Orłem Białym przez wieki. Symbol władców, państwa i narodu*, pod red. T. Skoczka, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2015.
- Bigoszevska Wanda, *Polskie ordery i odznaczenia*, rys. A. Jońca, Interpress, Warszawa 1989.
- Ciechanowski Jan M., *Powstanie Warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego*, Bellona, Pułtusk–Warszawa 2009.
- Gładkowski Andrzej, *Symbol Polski Walczącej*, IPN, Warszawa 2016.
- Jaworska Janina, *Polska sztuka walcząca 1939–1945*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1985.
- Klich Barbara, *Symbolika religijna w ikonografii lat 1860–1864 w zaborze rosyjskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2000, z. 127.
- Komornicki Stanisław, Bielecki Zygmunt, Bigoszevska Wanda, Jońca Adam, *Wojsko Polskie 1939–1945. Broń i barwa*, Interpress, Warszawa 1984.
- Łysiak Waldemar, *Znak Polska Walcząca*, „Stolica” 1981, 18 października.
- Mazur Grzegorz, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, PAX, Warszawa 1987.
- Nowik Grzegorz, *Straż nad Wisłą*, t. 3, *Blok „Bazylika” Okręg Szarych Szeregów Warszawa-Praga 1944*, Oficyna Wydawnicza „Rytm”, Warszawa 2001.
- Szarota Tomasz, *Krzyż Lotaryński – symbol Wolnych Francuzów i Francji Walczącej*, „Kwartalnik Historyczny” 2003, nr 3.
- Szarota Tomasz, *Niewidzialna ręka podziemia: Kotwica zamiast brzydkich wyrazów*, „Polityka” 2002, nr 12.
- Welker Lesław J., *Orzelki Powstania Warszawskiego i z nimi związane*, „Biuletyn Informacyjny AK” 2023, nr 8.
- Welkier Lesław J., *Symbolika znaków Polski Walczącej. 1939–1989*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000.

From Victory to the Anchor. History of the Polish Underground State's Emblem

Keywords

Polish Underground State, conspiracy, Anchor, Fighting Poland

Abstract

In occupied Poland, it was, among other things, the responsibility of boy and girl scouts for street propaganda aimed at raising the morale of Polish society. They made inscriptions on the walls, including "V" from the word "Victoria". However, the same sign was also used by the German occupiers. In the search for a clandestine sign of the Fighting Poland, the Information and Propaganda Bureau of the Warsaw District of the Home Army announced a competition in January 1942 to select a sign that was simple and quick to make. The Anchor was chosen and became a symbol of the fight against the occupying forces.